

KLASSİK BƏDİİ İRSDƏ TƏKRARLAR SİSTEMİ

Təkrarlar və ya təqlidi sözlər (onomatopeyik sözlər) təbiətdəki hadisələri, heyvan səslərini, eyni zamanda hərəkətləri ifadə etmək və ya təsvir etmək üçün istifadə edilən sözlərdir. Belə sözlər xüsusilə fonetik baxımdan formalaşaraq müxtəlif səsləri ifadə edir.

Klassik bədii irsdə təkrarlar sistemi müxtəlif sənət sahələrində, ən əsasda bədii əsərlərdə geniş istifadə edilən bədii-üslub sistemidir. Təkrarlar, bədii ifadə vasitəsi kimi, məzmunun vurğulanmasına, emosional təsirin gücləndirilməsinə, ritmin yaradılmasına və estetik strukturun formalaşmasına xidmət edir.

Azərbaycan klassik poeziyasında təkrar əsasən aşağıdakı formalarda özünü göstərir. İlk olaraq fonetik təkrarlar - qafiya, alliterasiya və assonans vasitəsilə musiqililik və ahəng yaradılır. Məsələn, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Füzuli və Xətəinin qəzəllərində eyni səslərin və sözlərin təkrarı xüsusi harmoniya formalaşdırır. Leksik təkrarlar – şeiriyatda eyni və ya oxşar sözlərin təkrarlanması ilə fikir vurğulanır. Məsələn, "yar" və ya "sevda" kimi sözlər məhəbbət mövzusunda daim təkrarlanır. Sintaktik təkrarlar – eyni quruluşlu cümlə və ifadələrin təkrarı şeirə ritmik axıcılıq və məzmun gücü verir [1, s. 290].

XII əsrin dahi və görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi dastanlarında (dövrün tələbinə görə əsərlərinin əsas hissəsini fars dilində yazmışdır) təkrarların müxtəlif növlərindən istifadə etmişdir. Şair “Xəmsə”də fonetik, leksik və sintaktik təkrarlardan mühüm bədii üslubi vasitə kimi istifadə etmişdir. Səslərin və hecaların təkrarı ilə yaranan **زممه/zomzome/** - zümzümə; **سکسه/səksəke/-** səksəkə; **قهقهه/qəhqəhe/-** qəhqəhe kimi sözlər həm Azərbaycan, həm də fars dilində işlənmə baxımından tezlik xüsusiyyətinə malikdir. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poemasının 17-ci məqalətindəki “Pərəstis və təcrid haqqında”kı bölümündə şair gülməyin və ağlamagın yerini və dərəcəsini bilmək barəsindəki tövsiyyə və məsləhətində deyir:

خنده طوطی لب شکر شکست

(Nizami, SX.,s.213) قهقهه پر، دهن کیک بست

Tutuquşunun gülüşü şəkərin ağzını sındırdı,

Şaqıltılı qəhqəhələr isə kəkliyin ağzını bağlayır (2, s. 164).

Göründüyü kimi beytdə işlənən /qəhqəhe/ sözü gülüş səsinə əks etdirən səslərdən formalaşmışdır. Belə sözlər səs təkrarından yaranır.

Nizami Gəncəvinin poeziyasında eyni səslərin təkrarı (alliterasiya) ahəngdarlıq yaratmaq üçün əsas vasitələrdən biridir. “Xosrov və Şirin” əsərində fonetik təkrarlara nümunə olaraq bunu daha aydın görmək mümkündür.

“Hürmüzün Xosrovu cəzalandırması” bölümündə deyilir:

وز آن گریه که زاری بر مه افتاد

(Nizami, XS., s. 85) ز گریه های های بر شه افتاد

Elə nalə çəkdilər ki, hönkürtüləri aya çatdı,

Bu hönkürtüdən şahı da zar-zar ağlamaq tutdu.

Bu beytdə **های های/hay-hay/-zar-zar** hönkürtü ilə ağlamaq mənasında işlənərək, təkrir mənanı daha anamlı edir, gücləndirir, səslərinin təkrarı ahəngdarlığı artırır və sözlərin poetik axıcılığını gücləndirir.

Şairin “Leyli və Məcnun” əsərində də leksik təkarlara rast gəlmək mümkündür. Dahi şairin yaradıcılığında söz və ifadələrin təkrarları, xüsusilə “eşq”, “sədaqət”, “tale”, “qismət” kimi anlayışlarla təzahür edir. Bu ifadələr mövzunun gücləndirilməsinə, həm də hissələrin vurğulanmasına daha çox xidmət göstərmiş olur.

Eşq eşq ilə yaranmışdır,

Eşq eşqsiz qalmamışdır.

Bu misralarda “eşq” sözünün dəfələrlə təkrarlanması onun mahiyyətini, qüdrətini və universallığını vurğulayır [2].

Nizami Gəncəvinin poetik üslubunda cümlə və ifadə quruluşunun təkrarı, yəni sintaktik təkrarlar müəyyən cümlə və ya ifadə quruluşlarının təkrarlanması, eyni zamanda oxucunun diqqətini müəyyən bir mövzuya yönəltmək üçün istifadə edilir. Şairin “İsgəndərnamə” əsərində sintaktik təkrarlar bu şəkildə qələmə alınıb: Dünya bir aynadır, hər şey onda əks edər,

Dünya bir yuxudur, hər şey onda yox olar.

“İsgəndərnəmə” əsərindəki bu misralarda isə eyni quruluşlu iki cümlənin təkrarı, dünyanın faniliyi və müdrikliyə çağırış ideyasını özündə əks etdirir [3].

Bədii ədəbiyyatda istifadə edilən təqlidi sözlər təbiətdə, gündəlik həyatda və müxtəlif canlıların çıxardığı səsləri təsvir etmək, eyni zamanda müəyyən hərəkətləri xarakterizə etmək məqsədilə geniş istifadə olunur. Fars ədəbiyyatında səs təqlidi üçün işlədilən və təbiət hadisələrindən götürülən ideofonlara misal olaraq bunları göstərmək olar: وز /vız-vız/ (arının vızıltısı), شر شر /şor-şor/ (suyun axma səsi), قار قار /qar-qar/ (qarğanın səsi), تق تق /toq-toq/ (taqqıltı, qapının döyülməsi).

Farsdilli əsərlərdə hərəkət və təsir bildirən sözlərə də çox rast gəlinir. Məsələn, پیچ پیچ /pəç-pəç/ (pıçıldamaq), تالاب /talap/ (nəyinsə suya düşmə səsi), زق زق /zoq-zoq/ (ağrı və narahatlıq hissi zamanı çıxan səs), خش خش /xeş-xeş/ (quru yarpaqların xışıltısı).

Fars ədəbiyyatında emosional və təsviri xarakterli ideofonlar əşyaların və hadisələrin görünüşünü, formasını və duyğularla əlaqəli təsirləri ifadə etmək məqsədilə geniş yer tutur. Məsələn, براق براق /bərraq-bərraq/ (par-par parıldamaq, işıq saçmaq), چاق چاق /çağ-e çağ/ (çox sağlam, kök), لرز لرز /lərz-lərz/ (titrəmək, qorxu və ya soyuq hissi) [5].

Klassik fars poeziyasında şairlər təqlidi sözlərdən istifadə edərək, əsərlərini daha mənalı, eləcə də şeirləri emosional, təsirli etmişlər. Əbülqasim Firdovsi məşhur “Şahnamə” əsərində təqlidi sözlərin gücündən, emosiyaları coşdurmasından istifadə edərək, müharibə meydanını, vuruşan döyüşçüləri, sərkərdələrin qəhrəmanlığını oxucunun gözü qarşısında canlandırmağa çalışmışdır:

همین نعره زد طوس، طبل گران
غوغا شد اندر صف کاهنک
همه لشکر به هم آمدند
زبان ها به گفتن آمدند

Tus nərə çəkdi, nağara çalındı,
kahinlər sırasında **səs-küy** qalxdı.

Bütün qoşunlar birləşib,
Dillər danışmağa başladı [6].

Bu misralarda غوغا /gōga/ səs-küy mənasında işlənmişdir.

Şair əsərində heca, söz təkrarı ilə formalaşan təqlidi sözlərin böyük tezliklə işlətməyə üstünlük verir.

“Şahnamə”də təqlidi sözlər səs, hərəkət, rəng və duyğuların təsvirində istifadə olunur. Bu əsərdə onomatopeyik sözlər simvolik ifadələr kimi çıxış edir. “Şahnamə”də təqlidi sözləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar. “Şahnamə”də, döyüşdə istifadə olunan müxtəlif silah səsləri ilə bağlı ideofonlar dediyimiz kimi zənginlik təşkil edir. Misallara müraciət edək:

چکا چاک گرز آمد از هر کران

زمین شد ز گرد سواران نهان

برآمد خروش از دل بزم جنگ

که شد تیره از خون، رخ آسمان

Hər tərəfdən gürzlərin **çak-çak** səsi gəldi

Yer süvarilərin tozundan görünməz oldu.

Döyüş meydanının qəlbindən fəryad yüksəldi,

Asımının üzü qandan qaraldı [9].

Burada چکاچاک /çak-çak/ qılıncların bir-birinə dəyərəkən çıxardığı səsləri ifadə edir.

Yaxud:

ترنگی بیلاد ز پولاد تیغ

برآشت از بیم او شاه و میغ

جهان گشت لرزان ز گرد سوار

ز غرش، ز فریاد، ز برق و شرار

Polad qılıncın tərəng səsi yüksəldi

Səsin qorxusundan şah da, bulud da titrədi.

Yer süvarilərin tozundan sarsıldı,

Nərə, fəryad, ildırım və alov içində qaldı [10].

Bu misrada ترنگ /tərəng/ metal səslərini bildirir.

Farsdilli poeziyada Firdovsinin “Şahnamə” əsəri təqlidi sözlərin işlədilməsinə görə xüsusi yer tutur.

“Şahnamə”də təqlidi sözlər səs, hərəkət, rəng və duyğuların təsvirində istifadə olunur. Bu əsərdə onomatopeyik sözlər simvolik ifadələr kimi çıxış edir. “Şahnamə”də təqlidi sözləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar. Məsələn, döyüş və silah səsləri ilə bağlı ideofonlar:

چکاچاک گرز آمد از هر کران

زمین شد ز گرد سواران نهان

برآمد خروش از دل بزم جنگ

که شد تیره از خون، رخ آسمان

Hər tərəfdən gürzlərin **çak-çak** səsi gəldi

Yer süvarilərin tozundan görünməz oldu.
Döyüş meydanının qəlbindən fəryad yüksəldi,
Asımının üzü qandan qaraldı. [9]
Burada چاکچاک /çak-çak/ qılıncların bir-birinə dəyərkən çıxardığı səsləri ifadə edir.

ترنگی بیامد ز پولاد تیغ
بر آشت از بیم او شاه و میغ
جهان گشت لرزان ز گرد سوار
ز غرش، ز فریاد، ز برق و شرار

Polad qılıncın tərəng səsi yüksəldi
Səsin qorxusundan şah da, bulud da titrədi.

Yer süvarilərin tozundan sarsıldı,
Nərə, fəryad, ildırım və alov içində qaldı. [10]
Bu misrada ترنگ /tərəng/ metal səslərini bildirir.

Bu poeziyada digər qrup təqlidi sözlər heyvan səsləri ilə bağlıdır. Firdovsi heyvanların səslərini də poetik şəkildə təsvir edir.

ز هر سو شییه بارگی برآمد
شرار از جوشن و ترگ برآمد
ز برق سنان، آسمان شد سیاه
زمین از تیپدن به لرزه درآمد

(Hər tərəfdən atların kişnəməsi qalxdı,
Zirehlərdən və qılınc kəsiklərindən alovlar yüksəlməyə başladı.

Qılıncın çaxmasından göy qaraldı,

Yer döyüşün təsirindən titrəməyə başladı). [11]

Bu cümlədə شییه /šiyehə/ atın kişnəməsi üçün istifadə edilən vasitədir.

چو شیر ژین غریدن گرفت
همی تیز راند و بر کاهنک رسید

ز پیش رستم برفتند یلان
چو گویی به خوابند در بر نشا

Quduz şir kimi nərə çəkdi

Sürətlə irəlilədi və kahinlərə çatdı.

Rüstəmin önündən, atlılar çapdı,

Sanki yuxuda idilər və heç bir şey görmürdülər. [12]

غریدن /gorridən/ Bu misrada pələngin və ya aslanın nəriləsi mənasındadır.

Firdovsinin “Şahnamə” bölümlərində işlətdiyi digər qrup təqlidi sözlər heyvan səsləri ilə bağlıdır. Şair heyvanların səslərini də poetik şəkildə təsvir edir.

ز هر سو شییه بارگی برآمد
شرار از جوشن و ترگ برآمد
ز برق سنان، آسمان شد سیاه
زمین از تیپدن به لرزه درآمد

Hər tərəfdən atların kişnəməsi qalxdı,

Zirehlərdən və qılınc kəsiklərindən alovlar yüksəlməyə başladı.

Qılıncın çaxmasından göy qaraldı,

Yer döyüşün təsirindən titrəməyə başladı [11].

Bu cümlədə شییه /seyhe/ atın kişnəməsini bildirən ideofondur.

چو شیر ژین غریدن گرفت
همی تیز راند و بر کاهنک رسید

ز پیش رستم برفتند یلان

چو گویی به خوابند در بر نشا

Quduz şir kimi nərə çəkdi, (bağırdı)

Sürətlə irəlilədi və kahinlərə çatdı.

Rüstəmin önündən, atlılar çapdı,

Sanki yuxuda idilər və heç bir şey görmürdülər [12].

غریدن /gorridən/ Bu misrada pələngin və ya aslanın nəriləsi mənasındadır.

Hafız Şirazinin şeirlərində də təbiət hadisələrinə istinadən təqlidi sözlərə geniş yer verilib.

شیر ش باران، آواز دل

ز هره در این میکده، جان به بوی گل

مست نسیم سحر، دل ز خواب پرید

ماه شب اقتاده بر موج های گل

Şır-şır yağış, qəlbın nəغمəsi,

Zöhrə bu məclisdə, gül qoxusuna can verir.

Səhər mehindən məst olub, könül yuxudan oyanıb,

Gecə ayın ziyası gilli dalgalara düşdü [7].

Bu misrada شر شر/şer-şer/ yağışın səsinə əks etdirən təkriri leksemdir.

جوانی گفت: غر غر پیران را گوش مگیر

که دنیا ز نو آمد و کهنه شد این پیر

بساقصه ها گفت ز ایام رفته

ولی حال ما نیست در دست تقدیر

Bir gənc dedi: qocaların şikayətlənməsinə qulaq asma!

Çünki dünya yenilənib, bu qoca isə köhnəlib.

O, keçmiş zamanlardan çox hekayələr danışib,

Amma bizim halımız taleyin əlində deyil [8].

Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindəki bu misrada işlənən غر غر /ğur-ğur/ kimi təqlidi söz burada mızıldanmaq, şikayətlənmək mənasını ifadə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat 1. Dilçilik Ensiklopediyası (2006; 2008) 2 cildə F.Veysəllinin redaktorluğu ilə, Mütərcim Nəşriyyatı, Bakı

2. Əliyev Rüstəm (1981) Nizami Gəncəvi, Sirlər xəzinəsi, Filoloji tərcümə, Elm nəşriyyatı, Bakı,

3. Neẓami Gəncəvi (1960) Məxzanol əsrar, tərtib dəhənde-ye mətun-e elmi-yo enteqadi Əbdolkərim Əlizadə, nəşreyyat-e Fərhengestan-e olum-e conhuri-ye şourəvi-ye Azərbaycan, Bakı

4. Neẓami Gəncəvi (1960) Xosrov o Şirin, tərtib dəhənde-ye mətn-e elmi-yo enteqadi L.A. Xatequrof, nəşreyyat-e Fərhengestan-e olum-e conhuri-ye şourəvi-ye Azərbaycan, Bakı

5. <https://anl.az/el/n/91380.pdf>

6. <https://achiqkitab.aztc.gov.az/ru/file/view/nizami-sherefname-55f95cce44e53.pdf>

7. <https://clb.az/arxiv2021/dosyalar/1601.pdf>

8. <https://first.qomgt.ir/index.php/literature-categories/educations/136-nam>

9. Əbülfəqim Firdovsi (2004) Şahnamə, “Keyqubadın hökmdarlığı”, bölməsinin 2-ci hissəsi, Bakı, Azərbaycan

10. Əbülfəqim Firdovsi (2004) Şahnamə, “Fəridun” bölməsinin 17-ci hissəsi, Bakı, Azərbaycan

11. <https://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh286>

12. https://www.ganjanama.com/View/32/87/1835/%D9%81%D8%B1%D8%AF%D9%88%D8%B3%DB%8C_Ferdosi.html

Açar sözlər: Təkrarlar, təqlidi sözlər, ədəbiyyat, klassik bədii irs, şair

Keywords: Repetitions, imitative words, literature, classical artistic heritage, poet

Ключевые слова: Повторы, подражательные слова, литература, классическое художественное наследие, поэт

Xülasə

Klassik Azərbaycan və fars poeziyası zəngin poetik ənənələrə malikdir və bu ənənələrin mühüm xüsusiyyətlərindən biri təkrarlar sistemidir. Təkrarlar, poetik mətnlərdə ritmin gücləndirilməsi, ahəngin artırılması və mənanın vurğulanması üçün istifadə edilir. Təqlidi sözlərin müxtəlifliyi hər iki dilin poetik irsində obrazlılıq yaratmaq üçün güclü zəmin kimi çıxış edir. Azərbaycan və fars poeziyasında təkrarların müxtəlif növlərinə, yəni fonetik, leksik və sintaktik təkrarlara yer verilir. Təkrarların növlərinə nəzər saldıqda, fonetik təkrarlarda alliterasiya samitlərin, assonans saitlərin təkrarı mühüm yer tutur. Leksik təkrarlar, söz və ifadələrin, sintaktik təkrarlar isə qafiyə və paralelizm vasitəsilə misra quruluşuna harmoniya yaratması ilə istifadə edilən ideofonlardır. Bədii irsimizdə təkrarların funksiyası isə fərqli cəhətlərdən çıxış edir. Funksiya baxımından təkrarlar, poetik musiqilik yaradır, mənanı gücləndirir və vurğulayır. Eyni zamanda, oxucu və dinləyicinin emosional təsirini artırır, eləcə də ədəbi janrlarda - qəzəl, qəsidə, rübai struktur bütövlüyünü qoruyur. Təkrarlar klassik Azərbaycan və fars poeziyasında əsas bədii vasitələrdən biri olub, şeirə ritmik axıcılıq və ifadə gücü qazandırır. Füzuli, Nizami Gəncəvi, Hafiz Şirazi və Sədi Şirazi kimi şairlər bu texnikadan məharətlə istifadə ediblər. Təqlidi sözlərin müxtəlifliyi hər iki dilin poetik irsində obrazlılıq yaratmaq üçün güclü zəmin kimi çıxış edir.

The system of repetitions in our classical artistic heritage

Summary

Classical Azerbaijani and Persian poetry have rich poetic traditions, and one of the important features of these traditions is the system of repetitions. Repetitions are used to strengthen rhythm, increase harmony, and emphasize meaning in poetic texts. The variety of imitative words acts as a strong basis for creating imagery in the poetic heritage of both languages. Azerbaijani and Persian poetry includes various types of repetitions, namely phonetic, lexical, and syntactic repetitions. When we look at the types of repetitions, alliteration, consonant repetition, and assonance vowel repetition play an important role in phonetic repetitions. Lexical repetitions are ideophones used to create harmony in the structure of a line through words and phrases, while syntactic repetitions are ideophones used to create harmony in the structure of a line through rhyme and parallelism. The function of repetitions in our artistic heritage comes from different aspects. In terms of function, repetitions create poetic musicality, strengthen and emphasize meaning. At the same time, it enhances the emotional impact on the reader and listener, as well as preserves the structural integrity of literary genres - ghazal, qasida, rubai. Repetitions are one of the main artistic means in classical Azerbaijani and Persian poetry, giving the poem rhythmic fluidity and expressive power. Poets such as Fuzuli, Nizami Ganjavi, Hafiz Shirazi and Sadi Shirazi skillfully used this technique. The variety of imitative words acts as a strong basis for creating imagery in the poetic heritage of both languages.

Система повторов в нашем классическом художественном наследии

Резюме

Классическая азербайджанская и персидская поэзия имеет богатые поэтические традиции, и одной из важных особенностей этих традиций является система повторов. Повторы используются в поэтических

текстах для усиления ритма, усиления гармонии и подчеркивания смысла. Разнообразие подражательных слов выступает мощной основой для создания образов в поэтическом наследии обоих языков. В азербайджанской и персидской поэзии присутствуют различные виды повторов: фонетические, лексические и синтаксические. При рассмотрении типов повторов важную роль в фонетических повторах играют аллитерация согласных и ассонанс гласных. Лексические повторы — это идеофоны, используемые для создания гармонии в структуре строк посредством слов и фраз, в то время как синтаксические повторы — это идеофоны, используемые для создания гармонии в структуре строк посредством рифмы и параллелизма. Функция повторения в нашем художественном наследии имеет разные аспекты. С точки зрения функции повторы создают поэтическую музыкальность, усиливая и подчеркивая смысл. При этом усиливается эмоциональное воздействие на читателя и слушателя, а также сохраняется структурная целостность литературных жанров — газели, касыды, рубайи. Повтор — один из основных художественных приемов классической азербайджанской и персидской поэзии, придающий стихотворению ритмическую плавность и выразительную силу. Этим приемом умело пользовались такие поэты, как Физули, Низами Гянджеви, Хафиз Ширази и Сади Ширази. Разнообразие подражательных слов выступает мощной основой для создания образов в поэтическом наследии обоих языков.

Rəyçi: Orta Sərg dilləri kafedrasının dosenti Əsmət xanım Məmmədova